

'उपरा' कैकाडी समाजाच्या वेदनेचा हुंकार

प्रा. नरेश कृ. महाजन

शिवरामजी मोधे महाविद्यालय, पांढरकवडा

जि.यवतमाळ, मो.९४२०११७६५७

Email :- nareshmahajan-71@gmail.com

"उपरात सनातन अशा सामाजिक सातत्यान वाहवीत आणलेल्या मानवी दुःखाच अस्तित्व व्यक्त झाले आहे. परिवर्तनाच्या संघर्षातील सौंदर्य म्हणजे उपरा होय"

- प्रा.बा.ह.कल्याणकर

प्रस्तावना :-

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे असे म्हटले जाते. याचा अर्थ असा की, माणसाचे अस्तित्व व अर्थपूर्णता ह्या बाबी समाजातच सिध्द होतात. माणसाचा जन्म, जीवन व मरण या गोष्टी समाजाच्या कक्षेतच घडतात. अर्थातच माणसाचे सर्व अस्तित्व हे समाजसापेक्ष असते. लेखक जे जगतो, भोगतो व अनुभवतो ते त्याच्या साहित्यकृतीतून अविष्कृत होते. त्याच्या ह्या 'जगण्यात' समाजाचा फार मोठा वाटा असतो. लेखक जेव्हा व्यक्तिगत जीवनानुभव घेत असतो तेव्हा या अनुभवांना सामाजिक जाणिवेची पार्श्वभूमी असते. लेखक आपल्या भावानुभवांचा शोध सामाजिक पातहीवर व सामाजिक संदर्भात घेतो आणि त्यांची साहित्यातून अभिव्यक्ती करतो. लेखकाच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणाऱ्या 'स्वकथन' या वाङ्मय प्रकारात सुद्धा लेखकाच्या व्यक्तिगत जीवनानुभवासोबतच तो ज्या समाजात जगतो. वाढतो त्या समाजाचेही चित्रण आढळते. अशाच स्वकथनांपैकी स्वतःच्या व समाजाच्या 'उपरेपणाची' खंत व्यक्त करणारे लक्ष्मण माने यांचे स्वकथन म्हणजे 'उपरा' या स्वकथनात ते म्हणतात "जे जगलो, जे भोगले, अनुभवले, पाहिले ते तसंच लिहित गेलो, पुन्हा एकदा तेच जगणं जगत गेलो" यावरून लक्ष्मण माने यांना 'उपरा' या स्वकथनातून सर्व समाजव्यवस्थेत जाणवणारे उपरेपण आणि बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन गाढवाचे जिणे जगणाऱ्या कैकाड्यांच्या वेदनाच त्यांना बोलक्या करायच्या आहेत असे दिसते. या अनुषंगाने 'उपरा' या स्वकथनातून चित्रित झालेल्या समाज वास्तवाचा वेध घेणे. हा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

१. 'उपरा' या स्वकथनातून भटक्या कैकाडी समाजाचे वास्तव जाणून घेणे.
२. या समाजातील परंपरागत व्यवसाय व त्यामुळे होणारी आर्थिक कुचंबणा (उपासमार) यांचा शोध घेणे.
३. या समाजातील रुढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीयता इत्यादी बाबींचा अभ्यास करणे.
४. या समाजाच्या प्रगतीच्या संदर्भातील लेखकाच्या भूमिकेचा मागोवा घेणे.

'उपरा' तील समाज वास्तव :-

लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' हे स्वकथन म्हणजे भटक्या कैकाडी जमातीच्या जगण्याचे चित्रण होय. अस्पृष्ट्यांपेक्षाही अधिक खडतर जीवन जगणाऱ्या कैकाडी जमातीच्या दुःखाचा हुंदका या स्वकथनातून ऐकायला येतो. या स्वकथनात लक्ष्मण माने यांच्या जीवन संघर्षाचे चित्रण आले आहे. परंतु हा संघर्ष जसा त्यांचा वैयक्तिक आहे. तसाच त्यांच्या कैकाडी समाजाचाही आहे. "गाढवाच्या पाठीवर सारा फाटका संसार बसवायचा, काळूबाई, यल्लमा, लमान या देवाची नावे मनात जपायची. एका गावात फार दिवस थांबायचे नाही. भल्या पहाटे हा संसार आणि जित्राब घेऊन गावाला सोडायचे" असा हा परंपराग्रस्त कैकाडी समाज दुःख आणि वेदना सहन करीत जीवनाची भटकंती करीत आहे. अशा या

'उपन्या' समाजातील माने यांचा प्रवास म्हणजे प्रत्यक्ष कैकाडी जमातीचा जीवन प्रवास आहे. यावरून लेखकाला या स्वकथनाद्वारे केवळ स्वतःचा मानसिक व बौद्धिक पातळीवरचा विकास दाखवायचा नव्हता. तर आपल्या जमातीच्या जीवनाची होरपळही चित्रित करायची होती.

'उपरा' मध्ये कैकाडी समाजाच्या जीवनातील दारिद्र्याचे भीषण चित्रण आलेले आहे. ठरलेल्या गावांमध्ये गावकऱ्यांना टोपल्या, कुंड्या, झाप, कूड, डफऱ्या इत्यादी साहित्य पुरविणे आणि त्या मोबदल्यात शिळ्या-पाळ्या अन्नासाठी याचना करणे, सुगीच्या दिवसात खळयावर जाऊन गावकऱ्यांनी स्वखुशीने दिलेले घेणे, पावसाळा संपला की, गाढवे घेऊन गावोगाव भटक्याचे, फोक आणून कापायचे व कणग्या तयार करायच्या व त्या विकून उदरनिर्वाह करायचा. परंतु पोट भरण्यासाठी भूक भागविण्यासाठी ही साधने अपुरी पडणारी आहेत. यातून या समाजाचे दारिद्र्य आणि दोन वेळच्या भूकेचा प्रश्न सतत त्यांच्यासमोर आ वासून उभा असल्याचे जाणवते.

अठराविश्व दारिद्र्यात जीवन कंठणाऱ्या या समाजात मात्र जातीयतेची, श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची भावना प्रबळ असावी असे आढळते. 'उपरा'त लक्ष्मण माने म्हणतात - गावोगावी भटकंती करीत असतांना तांबडे फुटायच्या आधीच दुसऱ्या गावी कैकाडी जायला निघतात. यामागे देणेकऱ्यांना टाळणे हे कारण जसे आहे तसेच 'पराद आड्डा वाईर' ही अपशकुनी व स्वतःच्या जातीच्या श्रेष्ठत्वाची भावना आहे. घर आणि गाव यांच्या आश्रयाने राहणाऱ्या उच्चवर्णीयच नव्हे तर गावकुसाबाहेरच्या समूहापासूनही हा समाज दुरावलेला आहे असे जाणवते. यावरून केवळ कैकाडीच नव्हे तर अशाच भटक्या जातीमध्येही स्पृश्य-अस्पृश्यतेचा भाग आढळतो. "वैदांच्या पालावर कैकाडी जायचा नाय. कैकाड्याच्या बिऱ्हाडावर वैद यायाचा न्हाय, कशाला शिवायचा न्हाय" कारण "वैद कायबी खात्यात, माकडवालं कायबी खात्यात" यावरून कैकाडी समाजालाही आपल्या जातीचा गर्व असल्याचे दिसते. लक्ष्मण माने यांनी मराठा समाजाच्या 'शशी' सोबत लग्न केल्याचे ऐकून आपली 'जात बुडली' असेच त्यांच्या घरच्या मंडळींना वाटते. कारण "जातीसाठी माती खावी, जातिशिवाय सत ना गत" या विचारांचा व जातीचा प्रभाव असलेल्या 'वा' ला जाती पंचायतीचीही भीती वाटते. जातीमुळे त्याच्या विवाहात आलेल्या अनेक अडथळ्यापोटी शेवटी लेखक "ज्या जातीचा ठिपका पुशीन म्हणत होतो तो गडद झाला होता" असे विषण्ण उद्गार काढतांना दिसतात. यावरून जातीव्यवस्थेची या समाजावर असलेली पकड जाणवते. जातीपंचायतीचे वर्णन या स्वकथनात लक्ष्मण माने यांनी केले आहे.

कैकाडी समाजाला जातीयतेने जसे ग्रासलेले आहे तसेच जुन्या प्रथा, जाचक चालीरीती, कर्मकांड यांनीही गुरफटून टाकलेले दिसते. त्यांच्या चालीरीती, अंधश्रद्धा, स्त्री जीवन यांचेही चित्रण यात आले आहे. माणसाला येणारे आजारपण म्हणजे भुताने पछाडणे किंवा देवाचा कोप मानल्या जाते. लक्ष्मण मानेचा 'बा' म्हणतो "सालीव सुताचे येतन तुटलं पर कैकाड्यांच भूत सुटायचं न्हाई" यावरून अंधविश्वास व अंधश्रद्धा यांच्या आहारी गेलेला हा समाज दिसतो. माडवडची खंडोबाची यात्रा, जेजुरीची यात्रा, चैत्र अमावस्येची काळुबाईची यात्रा हा समाज निष्ठेने करतो. त्यासाठी प्रसंगी कर्जही काढतो. यावरून देवदेवतांवरील या समाजाची श्रद्धा जाणवते.

'उपरा' या स्वकथनात जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी लक्ष्मण माने यांनी केलेल्या संघर्षाचे चित्रण येते. लक्ष्मण माने यांच्यावर परिवर्तनवादी विचारांचा प्रभाव जाणवतो. दारिद्री, भणंग, भंकस व अस्थिर जीवन जगणाऱ्या कैकाडी जमातीचे वास्तव जीवनचित्र रेखटतांना, त्यांच्या जीवनात परिवर्तन व्हावे म्हणून लेखक झटतांना दिसतात. मनोगतात ते लिहितात "हा मानव मुक्तीचा संघर्ष चालू झाला. खरं म्हणजे म.जोतिरराव फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीची व्याप्ती वाढत आहे, माणसं उभी राहताहेत पुनर्वसनाची मागणी करताहेत. एका अर्थाने लाखो लोकांसाठी बंद असलेला दरवाजा ठोठावताहेत. मला भीती याची वाटते की, या लोकांसाठी बंद असलेला दरवाजा खरोखरच उघडेल ? निदान किलकिला होईल ? हा प्रश्न वास्तव परिस्थितीचे आकलन करून देणारा आहे. प्रस्थापित

समाज व्यवस्थेत होरपळणाऱ्या कैकाडी समाजाच्या वेदना मांडतांना 'माणूस' म्हणूनच समाजाने कैकाडी जमातीकडे पाहावे हा लेखकाचा दृष्टीकोन इथे व्यक्त झाला आहे. त्यांची ही चिंतनशीलता 'उपरा' चे सामर्थ्य वाढविणारी आहे.

'उपरा' विषयी प्रा.बा.ह.कल्याणकर लिहितात "उपरात सनातन अशा सामाजिक सातत्यान वाहवीत आणलेल्या मानवी दुःखाच अस्तित्व व्यक्त झालं आहे. परिवर्तनाच्या संघर्षातील सौंदर्य म्हणजे उपरा होय" तर रा.ग.जाधव म्हणतात "सामाजिक जाणिवांची ही जन्मसिध्द अंतःसृष्टी नाना कळांची व नाना रुपांची आहे. तिच्यात इतिहास पुराणांचे जग जसे सामावते तसेच समकालीन वास्तवाचे जग ही वावरते" या संदर्भात डॉ.आरती कुसरे लिहितात. "माने यांनी कैकाडी समाजाच्या वेदनांना शब्दाकार दिला आहे. हे करताना स्वतःचा तोल ढळू न देता, झळींनी संवेदना होरपळू न देता त्यांनी लेखन केले. त्यामुळे 'उपरा' वाङ्मयीन कलाकृतीच्या पातळीवर गेले आहे" अर्थातच कैकाड्यांच्या बोलीचा वापर या जीवनाचे एक अंश म्हणून या स्वकथनात झाला आहे. त्यामुळे यातील जीवनाचे वास्तव मनास भिडते. कि.शं.चौगुले लिहितात "उपरा या आत्मकथनपर लेखनात अस्सल जीवनाभूतीचे अनेक रंग मिसळलेले आहे. ते कधी करुण गंभीर, तर कधी विदारक वास्तवाची जाणीव करुन देणारे आहे, कधी विषम समाजरचनेचे दर्शन घडविणारे आहे. कधी मानवी जीवनातील हतबलता, असहाय्यता तर कधी कौर्य सूचित करणारे आहे" अर्थातच कलात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास उपरामधील सृजनशील मनाचा प्रत्यय येतो व उपरातील सामाजिक वास्तव मनाला विचार करण्यास प्रवृत्त करते.

निष्कर्ष :-

मराठी साहित्यात उपेक्षित असणारे एक जीवन 'उपरा' हे शीर्षकही अर्थपूर्ण आहे. चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्थेतील कैकाडी समाजाचे स्थान या शब्दातून सूचित होते. हजारो वर्षांपासून कैकाडी समाज उपरेपण भोगीत आहे. इथे फक्त लेखकच 'उपरा' नाही तर सर्व कैकाडी समाजच उपरा आहे, हे सूचित होते. जीवनातील भटकेपणामुळे कैकाडी समाज उपेक्षित राहिला हे या स्वकथनातील जीवन दर्शनातून जाणवते. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे परंपरागत साधन (व्यवसाय) भूक मिटविण्यासाठी पुरेसे नसल्यामुळे केवळ दारिद्र्य, दैन्य, लाचारी व अगतिकता त्यांच्या वाटयाला आली आहे. अनिष्ट रुढी, प्रथा, चालीरीती, अंधश्रद्धा, अज्ञान, जातीयता इत्यादी बाबी कैकाडी समाजाच्या प्रगतीत अडथळा ठरलेल्या दिसतात. 'उपरा' या स्वकथनाचे लेखक लक्ष्मण माने स्वतःच्या व आपल्या समाजाच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता संघर्ष करताना दिसून येते. थोडक्यात 'उपरा' हे एका व्यक्तित्व स्वकथन नसून समूह जीवनाचा अविष्कार आहे. हे समूहजीवन 'उपरे' असून लेखकातील 'उपरेपणाचा' शोधही यातून सूचित होतो. 'उपरा' या स्वकथनातील कैकाडी समाजाचे चित्रण अंतर्मुख करणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. उपरा - लक्ष्मण माने
२. दलित स्वकथने - साहित्यरूप - डॉ.आरती कुसरे
३. निळी क्षितीजे - रा.ग.जाधव
४. परिवर्तनाच्या संघर्षातील सौंदर्य 'उपरा'- अस्मितादर्श
५. 'उपरा' दलित १९८१ - वि.श.चौगुले
६. दलित आत्मकथन स्वरूप - संकल्पना व सौंदर्य - डॉ.शिवदास शिरसाठ
७. साहित्य विचार - डॉ.दत्तात्रय पुंडे, स्नेहल तावरे